

نماد شناسی عناصر چهارگانه آب. باد. خاک. آتش در هنر ایران باستان

زهرا قوی پنجه

عضو هیأت علمی دانشگاه علم و هنر یزد

سرشناسنامه	قوی پنجه، زهرا، ۱۳۵۸ -
عنوان پدید آور	نمادشناسی عناصر چهارگانه آب، باد، خاک، آتش در هنر ایران باستان / مؤلف زهرا قوی پنجه
مشخصات نشر	یزد: جهاد دانشگاهی، سازمان انتشارات، واحد یزد، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	۲۶۸ ص. مصور.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۹۹۶۲۱-۹-۸
وضعیت فهرست نویسی	قیفا
موضوع	نشانه شناسی
موضوع	Semiotics
موضوع	عناصر اربعه
موضوع	four elements (philosophy)
شناخته افزوده	جهاد دانشگاهی، سازمان انتشارات، واحد یزد
رده بندی کنگره	۱۳۹۷ ن ۹/ق ۹۹/پ
رده بندی دیویی	۳۰۲/۲
شماره کتابشناسی ملی	۴۱۸۱۴۳۷

نمادشناسی عناصر چهارگانه «آب، باد، خاک، آتش» در هنر ایران باستان

مؤلف: زهرا قوی پنجه (عضو هیئت علمی دانشگاه علم و هنر یزد)

طرح جلد: زهرا قوی پنجه

ویراستار: حمیدرضا اله دادی

ناشر: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی یزد

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

شماره مجوز: ۹۱۰۰۷

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۹۶۲۱-۹-۸

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۹۶۲۱-۹-۸

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان، مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۹۷ و تمامی یا قسمتی

از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) تشر یا پخش یا عرضه نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی

استان یزد

سازمان انتشارات

نشانی سازمان انتشارات: یزد- میدان، عالم‌انتهای بلوار شهدای گمنام، سازمان جهاد دانشگاهی استان یزد

تلفن تماس: ۰۳۵- ۳۸۳۰۳۴۶۰

فهرست مطالب

۱۳	پیشگفتار
۱۵	مقدمه
۱۹	بخش اول: سرگذشت تمدن و هنر ایران باستان
۱۹	۱-۱ ایران در دوران پیش از تاریخ
۱۹	۱-۱-۱ دوران پارینه سنگی پیشین (از ابتدای زندگی انسان در ایران تا ۸۵۰۰۰ سال پیش)
۱۹	۱-۱-۲ دوران پارینه سنگی میانه (۸۵۰۰۰-۲۰۰۰۰ سال پیش)
۲۰	۱-۱-۳ دوران پارینه سنگی پسین (۲۰۰۰۰-۱۱۰۰۰ سال پیش)
۲۰	۱-۱-۴ دوران میانه سنگی (۱۴۰۰۰-۸۰۰۰ سال پیش)
۲۰	۱-۱-۵ دوران نوسنگی (۶۰۰۰-۳۵۰۰ سال پیش)
۲۱	۱-۱-۶ دوران فلز
۲۱	۲-۱ مهم ترین تپه های دوران نوسنگی در ایران باستان (به صورت مختصر)
۲۷	۱-۲-۱ لولوبی ها
۲۷	۲-۲-۱ کاسی ها
۲۷	۳-۲-۱ آریایی ها
۲۹	۳-۱ آریایی ها و اعتقادات آیینی آن ها در ارتباط با عناصر چهارگانه
۳۲	۱-۳-۱ لرستان
۳۳	۲-۳-۱ تمدن مانا
۳۵	۳-۳-۱ دوران ماد
۳۶	۴-۳-۱ خط و زبان ماد
۳۶	۵-۳-۱ دین در زمان مادها
۳۷	۴-۱ هنر ماد و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۳۹	۵-۱ دوران هخامنشی

- ۴۲..... ۱-۵-۱ مذهب و دین هخامنشی
- ۴۲..... ۲-۵-۱ پرستشگاه‌های در ارتباط با عناصر چهارگانه در دوران هخامنشی
- ۴۴..... ۳-۵-۱ نمادهای ایزدان هخامنشی
- ۴۵..... ۶-۱ هنر در دوران هخامنشی
- ۴۶..... ۱-۶-۱ مجسمه‌سازی و نقش برجسته
- ۴۷..... ۲-۶-۱ سفال‌سازی
- ۴۸..... ۳-۶-۱ فلزکاری
- ۴۹..... ۴-۶-۱ مهرها و نقوش آن در دوران هخامنشی
- ۵۰..... ۷-۱ دوران رت (اشکانی)
- ۵۲..... ۱-۷-۱ زیبا و خط اشکانی
- ۵۲..... ۲-۷-۱ دین ارتباط آن با عناصر چهارگانه در دوران اشکانی
- ۵۴..... ۳-۷-۱ مراکز مهم دینی دوران اشکانی
- ۵۵..... ۸-۱ هنر در دوران اشکانی
- ۵۶..... ۱-۸-۱ معماری
- ۵۷..... ۲-۸-۱ مجسمه‌سازی
- ۵۸..... ۳-۸-۱ سفال‌سازی
- ۵۸..... ۴-۸-۱ فلزکاری
- ۵۹..... ۵-۸-۱ سکه
- ۶۰..... ۶-۸-۱ مهرها و نقوش آن در دوران اشکانی
- ۶۰..... ۷-۸-۱ نقاشی
- ۶۰..... ۸-۸-۱ بافندگی
- ۶۱..... ۹-۱ دوران ساسانی
- ۶۲..... ۱-۹-۱ زبان و خط ساسانی
- ۶۲..... ۲-۹-۱ دین و ارتباط آن با عناصر چهارگانه در دوران ساسانی
- ۶۵..... ۱۰-۱ هنر در دوران ساسانی
- ۶۶..... ۱-۱۰-۱ معماری
- ۶۷..... ۲-۱۰-۱ سنگ‌تراشی و نقش برجسته
- ۶۸..... ۳-۱۰-۱ سفال‌سازی
- ۶۹..... ۴-۱۰-۱ فلزکاری
- ۶۹..... ۵-۱۰-۱ مهرها و نقوش آن در دوران ساسانی
- ۷۰..... ۶-۱۰-۱ سکه
- ۷۱..... ۷-۱۰-۱ نقاشی

۷۲	۱۱-۸-۱ بافندگی
۷۵	بخش دوم: دین و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۷۵	۱-۲ دین و مراسم مذهبی و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۷۶	۲-۲ تعریف دین
۷۶	۳-۲ دین زردشت و تقدس عناصر چهارگانه
۸۰	۴-۲ امشاسپندان در دین زردشتی
۸۱	۵-۲ ایزدان عناصر چهارگانه در دین زردشتی
۸۳	۱-۵-۲ آناهیتا ایزد بانوی آب‌های روان
۸۳	۲-۵-۲ ایزد مهر و آیین مهرپرستی و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۸۶	۳-۵-۲ ایزد مینوش
۸۶	۴-۵-۲ ایزد ورهرام
۸۶	۵-۵-۲ ایزد وای
۸۶	۶-۵-۲ ایزد هوم یا هوماس
۸۹	۷-۵-۲ ایزد زروان و آیین روانی و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۹۱	۲-۶ فره‌وشی یا فروهر در دین زردشتی
۹۲	۲-۷ نور و تاریکی در آیین زردشت
۹۲	۲-۸ مراسم آیینی زردشت
۹۴	۲-۹ آتشکده، عبادتگاه زردشتیان
۹۴	۲-۱۰ عناصر چهارگانه در اوستا
۹۷	بخش سوم: مفاهیم اسطوره، نماد و عناصر چهارگانه در ایران باستان
۹۷	۳-۱ مفاهیم اسطوره
۹۹	۳-۲ مفاهیم نماد و اسطوره‌ی نمادین
۱۰۰	۳-۳ رابطه اسطوره و نماد
۱۰۱	۳-۴ اساطیر و خدایان ایرانی
۱۰۲	۳-۵ هنر و اسطوره
۱۰۴	۳-۶ داستان آفرینش جهان و پیدایش عناصر چهارگانه
۱۰۶	۳-۷ عناصر چهارگانه و ارتباط آن با انسان
۱۰۸	۳-۸ مهر (میترا) و ارتباط آن با عناصر چهارگانه
۱۰۹	۳-۹ نمادهای عناصر چهارگانه
۱۰۹	۳-۹-۱ صلیب شکسته - سواستیکا - خورشید آریایی
۱۱۵	۳-۹-۲ گل لوتوس
۱۱۶	۳-۱۰ دشمنان عناصر چهارگانه

- ۱۱۶..... ۱-۱۰-۳ ازی دهاک یا ضحاک
- ۱۱۷..... ۲-۱۰-۳ پری
- ۱۱۷..... ۱۱-۳ پایان آفرینش به دست عناصر چهارگانه
- ۱۱۹..... بخش چهارم: نمادپردازی عناصر چهارگانه
- ۱۱۹..... ۱-۴ نمادپردازی عنصر آب در ایران باستان
- ۱۱۹..... ۱-۱-۴ آتشفشان های آب در ایران باستان
- ۱۲۱..... ۲-۱-۴ رمزپردازی آب در ایران باستان
- ۱۲۲..... ۳-۱-۴ آب، و اهمیت آن در ایران باستان
- ۱۲۴..... ۲-۴ ایزدان ربط با عنصر آب
- ۱۲۴..... ۲-۴ ایزد ماهیتا - اردویسور - آناهیتا - ناهید
- ۱۲۶..... ۱-۱-۲-۴ آناهیتا - میر های ایزدی او
- ۱۲۸..... ۲-۱-۲-۴ آناهیتا در هنر ایران باستان
- ۱۳۵..... ۲-۲-۴ ایزد ایم نیات
- ۱۳۷..... ۱-۲-۲-۴ ایزد میترا (مه) و ارتباط آن با ایزد ایم نیات
- ۱۳۸..... ۳-۲-۴ ایزد ورونه
- ۱۳۹..... ۴-۲-۴ ایزد ایندره
- ۱۴۰..... ۵-۲-۴ ایزد تیشتر، ایزد باران و آب
- ۱۴۲..... ۳-۴ ایزدان دوگانه آب
- ۱۴۲..... ۱-۳-۴ خرداد و مرداد (هئوروتات و امرتات)
- ۱۴۴..... ۲-۳-۴ میتره و ورونه
- ۱۴۴..... ۴-۴ نمادهای آب در هنر ایران باستان
- ۱۴۴..... ۱-۴-۴ اشکال هندسی و ارتباط آن با عنصر آب
- ۱۴۴..... ۲-۴-۴ خطوط موجی شکل
- ۱۴۷..... ۴-۴-۴ خطوط زیگزاگی و شکل مثلث
- ۱۴۹..... ۵-۴ علائم و نقوش نمادین آب در هنر ایران باستان
- ۱۴۹..... ۱-۵-۴ ماه و ارتباط آن با عنصر آب
- ۱۵۳..... ۳-۵-۴ مروارید و ارتباط آن با عنصر آب
- ۱۵۴..... ۳-۵-۴ گل لوتوس - نیلوفر یا رزتا نشانه‌ی گیاهی عنصر آب
- ۱۵۶..... ۶-۴ نشانه‌های حیوانی عنصر آب
- ۱۵۶..... ۱-۶-۴ مار و ارتباط آن با آب
- ۱۵۹..... ۱-۱-۶-۴ نقش مار در هنر ایران باستان
- ۱۶۳..... ۲-۶-۴ ماهی و ارتباط آن با آب

- ۱۶۳..... ۱-۲-۶-۴ نقش ماهی در هنر ایران باستان
- ۱۶۶..... ۳-۶-۴ بزکوهی و ارتباط آن با آب
- ۱۶۷..... ۱-۳-۶-۴ نقش بزکوهی در هنر ایران باستان
- ۱۶۸..... ۳-۶-۴ تپه حصار- ب. شوش- ج. تپه سیلک
- ۱۷۰..... ۴-۶-۴ اژدها و ارتباط آن با عنصر آب
- ۱۷۰..... ۷-۴ جشن‌ها و آیین‌های مرتبط با عنصر آب
- ۱۷۰..... ۱-۷-۴ شادی و جشن در آیین زردشتی
- ۱۷۱..... ۲-۷-۴ جشن آبریزگان یا تیرگان
- ۱۷۲..... ۱-۷-۴ بلبل پیدایش جشن آبریزگان یا تیرگان
- ۱۷۳..... ۳-۷-۴ من خردادگان
- ۱۷۴..... ۴-۷-۴ جشن آبانگان
- ۱۷۵..... ۱-۴-۷-۴ آتشگیر آن روز
- ۱۷۵..... ۸-۴ آب در جشن نوروز
- ۱۷۶..... ۹-۴ آیین زوهر یا زور
- ۱۷۷..... ۱۰-۴ نمادپردازی عنصر باد در هنر ایران باستان
- ۱۷۷..... ۱-۱۰-۴ باد (ایزد باد)
- ۱۷۸..... ۲-۱۰-۴ مکان اساطیری ایزد باد
- ۱۸۰..... ۳-۱۰-۴ باد خوب- باد بد
- ۱۸۱..... ۴-۱۰-۴ آینه‌ره، ایزد همراه باد
- ۱۸۲..... ۵-۱۰-۴ اشکال نمادین باد در قالب اساطیر طوفان
- ۱۸۲..... ۶-۱۰-۴ نمادهای باد در هنر ایران باستان
- ۱۸۴..... ۱۱-۴ جشن‌های مرتبط با عنصر باد
- ۱۸۴..... ۱-۱۱-۴ باد روز- جشن باد
- ۱۸۴..... ۲-۱۱-۴ باد بره - کزین جشن
- ۱۸۵..... ۳-۱۱-۴ تفصیل روز باد
- ۱۸۵..... ۱۲-۴ نمادپردازی عنصر خاک در هنر ایران باستان
- ۱۸۵..... ۱-۱۲-۴ خاک
- ۱۸۶..... ۲-۱۲-۴ خاک، پوشش الهی زمین
- ۱۸۷..... ۳-۱۲-۴ خاک، آغاز و پایان آفرینش
- ۱۸۸..... ۱۳-۴ ایزدان مرتبط با عنصر خاک
- ۱۸۸..... ۱-۱۳-۴ ایزد سپندارمذ یا اسپندارمذ
- ۱۸۸..... ۲-۱۳-۴ ایزد زامیاد یا زام یزت

- ۱۸۹..... ۳-۱۳-۴ ایزد برتهوی
- ۱۹۰..... ۱۴-۴ ایزدان دوگانه خاک
- ۱۹۰..... ۱۴-۴ ایزدان میتره - ورونه
- ۱۹۰..... ۲-۱۴-۴ ایزد آگنی (ایزد آب و خاک و آتش)
- ۱۹۱..... ۳-۱۴-۴ ایزد آبان (ایزد آب و خاک)
- ۱۹۱..... ۱۵-۴ اشکال هندسی و ارتباط آن با عنصر خاک
- ۱۹۲..... ۱-۱۵-۴ مربع
- ۱۹۴..... ۲-۱۵-۴ مثلث
- ۱۹۵..... ۱۶-۴ نمادهای اساطیری خاک در هنر ایران باستان
- ۱۹۵..... ۱۶-۴ آیه
- ۱۹۵..... ۲-۱۶-۴ مار
- ۱۹۷..... ۱۷-۴ جشنهای مرتبط با عنصر خاک
- ۱۹۸..... ۱-۱۷-۴ جشن مزدکیان - کیر
- ۱۹۸..... ۱۸-۴ نمادپردازی عنصر آتش در ایران باستان
- ۱۹۹..... ۱-۱۸-۴ کشف و پیدایش آتش
- ۲۰۰..... ۲-۱۸-۴ چگونگی آمدن آتش به گیتی
- ۲۰۴..... ۱۹-۴ مفاهیم و نشانههای مرتبط با آتش
- ۲۰۴..... ۱-۱۹-۴ آتش و آب
- ۲۰۴..... ۲-۱۹-۴ آتش و خاک
- ۲۰۵..... ۳-۱۹-۴ آتش و خورشید
- ۲۰۵..... ۴-۱۹-۴ روشنایی آتش
- ۲۰۶..... ۵-۱۹-۴ باروری آتش
- ۲۰۶..... ۶-۱۹-۴ خاکستر
- ۲۰۷..... ۷-۱۹-۴ جاودانگی آتش
- ۲۰۸..... ۸-۱۹-۴ آتش دوزخ
- ۲۰۹..... ۹-۱۹-۴ آتش زردشت
- ۲۱۱..... ۲۰-۴ علت قداست آتش در دین زردشت
- ۲۱۲..... ۲۱-۴ جایگاه و مقام آتش در خانه زردشتی
- ۲۱۳..... ۲۲-۴ مراسم تهیه آتش مقدس
- ۲۱۵..... ۲۳-۴ آتشکده، مکان آتش مقدس
- ۲۱۵..... ۱-۲۳-۴ نخستین آتشکده
- ۲۱۵..... ۲-۲۳-۴ آتشکدههای پیش از زردشت

۲۱۶	 ۲۴-۴ آتشکده‌های معروف زردشتی
۲۱۹	 ۲۵-۴ آتشکده نیاسر
۲۲۰	 ۲۶-۴ آتش بهرام، ورهران، ورهرام
۲۲۱	 ۲۷-۴ نمادهای مربوط به آتش در هنر ایران باستان
۲۲۲	 ۱-۲۷-۴ مثلث و ارتباط آن با آتش
۲۲۳	 ۲-۲۷-۴ مهر و ارتباط آن با آتش
۲۲۵	 ۲۸-۴ نمادهای حیوانی آتش
۲۲۵	 ۱-۲۸-۴ ققنوس- ققنس
۲۲۶	 ۲-۲۸-۴ شام ن
۲۲۷	 ۳-۲۸-۴ ر
۲۲۸	 ۲۹-۴ نمادهای ساختاری مرتبط با آتش در هنر ایران باستان
۲۲۸	 ۱-۲۹-۴ مجمر آتشان
۲۳۸	 ۲-۲۹-۴ آتشکده- آتشگاه
۲۴۰	 ۳-۲۹-۴ آتشکده نورآباد
۲۴۲	 ۴-۲۹-۴ آتشکده ری
۲۴۲	 ۵-۲۹-۴ آتشکده بیشاپور
۲۴۳	 ۶-۲۹-۴ آتشکده اصفهان- آتشگاه
۲۴۴	 ۷-۲۹-۴ آتشکده کوه‌خواجه
۲۴۴	 ۸-۲۹-۴ آتشکده هفتادر
۲۴۵	 ۹-۲۹-۴ آتشکده کنار سیاه
۲۴۵	 ۱۰-۲۹-۴ آتشکده، تنگ چک چک
۲۴۶	 ۳۰-۴ دخمه، آتشگاه مردگان زردشتی
۲۴۸	 ۳۱-۴ نماد آتش در فرهنگ‌های مختلف (به صورت مختصر)
۲۴۸	 ۳۲-۴ ایزدان آتش
۲۴۸	 ۱-۳۲-۴ ایزد آذر
۲۴۹	 ۲-۳۲-۴ تفضیل آذر روز
۲۴۹	 ۳-۳۲-۴ ایزد اردیبهشت
۲۵۰	 ۱-۳۱-۴ تفصیل اردیبهشت روز
۲۵۰	 ۴-۳۲-۴ ایزد آتر
۲۵۱	 ۳۳-۴ جشن‌های مرتبط با عنصر آتش
۲۵۲	 ۱-۳۳-۴ آذر جشن - آذرگان
۲۵۳	 ۲-۳۳-۴ گلستان جشن - اردیبهشت‌گان

۲۵۴	 جشن شکرگذاری آتش ۳-۳۳-۴
۲۵۴	 جشن فروردگان - فرودگ ۴-۲۳-۴
۲۵۵	 بزرگ ترین جشن های آتش ۳۴-۴
۲۵۵	 جشن سده ۱-۳۴-۴
۲۵۸	 جشن چهارشنبه سوری ۲-۳۴-۴
۲۶۱	 نتیجه گیری ۳۵-۴
۲۶۲	 فهرست منابع و مآخذ
۲۶۳	 فهرست منابع، مجله و فصل نامه
۲۶۳	 فهرست منابع لاتین
۲۶۴	 فهرست منابع محاوره

پیشگفتار

«آدمی صحنه بازی رمزها است» گاستون باشلار

پیشینه تاریخ و تمدن سرزمین ایران بزرگ به هزاران سال پیش می‌رسد و از فرهنگ و زبان مردم این مرز و بوم آباد و پر نعمت کم و بیش در آثار به جا مانده آگاهی در دست است.

ایران سرزمین تضادهای بزرگ است. سرزمین بیابان‌ها و جنگل‌ها، سرزمین کوه‌های پر برف و دره‌های سبز، جغرافیا به ناچار بر فرهنگ مردمانی که در دامان طبیعت زندگی می‌کنند تأثیر می‌گذارد و جای شگفتی نیست که در ایران، به طبیعت و عناصر تشکیل دهنده‌ی آن احترام می‌گذارند. ایران سرزمین پر رمز و راز فرهنگ‌های گوناگونی وجود دارد که هر کدام به نوبه‌ی خود، اسطوره‌های بسا، و زیبایی را آفریده‌اند. اسطوره‌ها، آیین‌هایی هستند که تصویرهایی را از ورای هزاره‌ها منعکس می‌کنند و آنجا که تاریخ و باستانشناسی خاموش می‌ماند، اسطوره‌ها به سخن در می‌آیند، و فرهنگ آدمیان را از دور دست‌ها به زمان ما می‌آورند. اساطیر ایران باستان در این دنیای پر رمز و راز که به گاه‌های نمادین ظاهر می‌شوند و مفاهیم خود را به روشنی بیان می‌دارند، راهنمای ما در شناخت فرهنگ غنی و پر ارزش این سرزمین می‌باشند.

انسان در جوامعی که در آن‌ها، اسطوره‌ها نیز زنده است، همواره به دنبال جواب برای بیدار نگه داشتن دنیای عالی و خیالی است که با گونه‌های اسرار آمیز و نمادین با او سخن می‌گوید، و برای درک این زبان، همین قدر کافی است، که اساطیر را بشناسد و رمزهای آن را کشف کند. بنابراین این رمزگشایی و نمادپردازی از نگاه ما، دنیا را یک نوده تیره و ناشناخته نمی‌شناسد، بلکه عالمی است زنده و پر از نمادها و رمزها و در تحلیل کرس دنیا او را به موجودی دارای زبان و بیان و معنی، تبدیل می‌کنیم، که به مدد ساختارها و نظم موزون و مناسبت طبیعی‌اش با آدمی سخن می‌گوید، موجودات اساطیری طبیعی نیستند، بلکه ملهم از طبیعت است. اما خرافا طبیعی‌اند، مانند ایزدان آب، باد، خاک و آتش که در بستر طبیعت جاوید و زنده هستند و برای آدمی از ابتدا تاکنون مقدس و قابل احترام بوده است.

در شناخت تاریخ اساطیری ایران باستان، عناصر چهارگانه، که عناصر مقدس و قابل احترام هستند، هر کدام سرگذشتی نمادین و رازگونه دارند و هریک به گونه‌ای روشن با آدمی سخن می‌گویند و منتظراند تا رمزگشایی گردند.

در مرحله‌ی اول از رمزگشایی بایستی به اصل و ریشه و حادثه اولیه‌ای که بر اثر آن به وجود

آمده‌اند، پی ببریم، و در نهایت آن اسطوره و نماد، واقعی و معنی‌دار می‌شود، پس دیگر ناشناخته و دست‌نیافتنی و نامعلوم و غیر واقعی نیستند، بلکه وجود دارند و از جنس دنیای واقعی آدمیان هستند.

در مباحث و بخش‌های این جستار مکتوب، به نمادپردازی تصویری آب و باد و خاک و آتش در هنر مردمان ایران باستان پرداختم. نمادها و اساطیر عناصر چهارگانه، همیشه به صورت یک روایت نیست بلکه می‌تواند، به گونه‌ی نقش و تصویر در آثار هنری نیز دیده شوند.

بنابراین، برای درک بهتر عناصر چهارگانه باید آن‌ها را در قالب الفاظ و کلام تعریف کرد و در چهارچوب آثار هنری به نظاره نشست.

لازم است در آخر این جستار که مطالب آن گردآوری شده و به صورت یک مجموعه درآمده، شکرگذاری کنی یگانه بریان یاری دهنده را، که تمام زمینه‌ها را با تمام مسائل موجود برایم هموار ساخت و سرچشمه‌ی پدر و پدر مهربانم که مهربانانه یاورم بوده‌اند، قدرشناسی عمیق خود را ابراز نمایم و همچنین در نهایت از جناب آقای دکتر دادور و سرکار خانم دکتر موسوی‌لو و همچنین اساتید محترم جناب آقای حبیب‌نسیوا، آقای دکتر محمدحسین حلیمی به خاطر راهنمایی پرمهرشان نهایت سپاس و تشکر را بکنم، و بای همه‌ی این مهربانان موفقیت و سلامتی آرزو مندم.

زهرآقوی پنجه

خرداد یک هزار و سیصد و نود و شش

مجموعه‌ی حاضر، مطالب گردآوری شده از منابع معتبر در مورد ساختار، نماد و مفاهیم عناصر چهارگانه می‌باشد. که رمزگشایی است بر رازهای نمادهایی که در بستر فرهنگ و آیین بزرگ تمدن ایران نهفته است، و قصد دارم به تفصیل آن بپردازم. نمادهایی که در بطن عناصر چهارگانه آب، باد، خاک و آتش نهفته است، به صورت تصاویر نمادین با بیننده ارتباط برقرار می‌کنند. اشکال و تصاویر نمادین، فراوان و بسیار زیبایی این عناصر مدت‌ها در ذهنم حاضر بودند و منتظر آن که شناخته شوند و به نمادپردازی آن‌ها پرداخته شود، نمادهایی که با صمیمیت و مهربانی به بیان تصویری خود اشاره داشتند و من به دنبال پاسخی برای روال‌های ذهنم در ارتباط با این عناصر چهارگانه نمادین، قدم برداشتم. ابتدا در کوچه‌های شک و نظر و داستان‌های خیالی و اساطیر ماندگار و همچنین گفته‌های اهالی تمدن باستانی خود، مدتی را گذراندم، اما دانستم که ریشه‌ها بیانی با افرادی که سخت پایبند به اعتقادات گذشته‌ی خود هستند، نمی‌توان چیزی که در مقام سوال، ذهنی و در جایگاه تحقیق باشد، کاوید. بنابراین به کتاب‌ها و مقالاتی که حتی‌الامکان از منابع تحقیقی دست‌اول و از آثار محققان برجسته بود مراجعه کردم و تمامی سعی و تلاش خود را آماده جمع‌آوری ریشه‌ها و متن‌ها کردم، تا آنچه را که از بررسی این نقوش و نمادها درک و جستجو کرده‌ام به صورت مناسبی عرض نما.

موضوع مورد تحقیق پس از بررسی منابع موجود و مناسبت آن‌ها با موضوع، در مجموعه‌ای از یافته‌های مکتوب تحت عنوان نمادشناسی عناصر چهارگانه «آب، باد، خاک، آتش» در هنر ایران باستان مشخص گردید.

در مباحث و بخش‌های این مجموعه، به نمادپردازی، تصویرگری، از اساطیر و نمادهای عناصر چهارگانه پرداختم و دانستم که: اسطوره‌ها و نمادها در ارتباط با عناصر چهارگانه همیشه به صورت یک روایت نیستند، بلکه می‌توانند به صورت نقش و تصویر در کنار هم نیز دیده شوند، پس برای درک بهتر راز و نماد عناصر چهارگانه باید آن‌ها را در قالب الفاظ، قدم‌هرفی و در چهارچوب آثار هنری ساختار آن‌ها را بررسی کرد.

اما این رازشناسی عناصر چهارگانه و تحلیل مفاهیم و بررسی ساختار هنری آن‌ها، مانع از آن نمی‌شود که در بررسی مقدماتی، به ایزدان و نمادهای در ارتباط با این عناصر اشاره نکنم، زیرا هدف ما در این مجموعه، نمادپردازی و ساختارشناسی است، پس، ابتدا لازم می‌دانم که به سرگذشت تاریخ و هنر ایران باستان به صورت مختصر اشاره شود، چون دین و اساطیر نمادین هیچ ملتی را نمی‌توان جدا از بافت تاریخی آن دانست.

بخش اول این جستار تحت عنوان «سرگذشت تمدن و فرهنگ ایران باستان از دوران پیش از تاریخ تا پایان دوران ساسانی» است، که نخست به مراحل مختلف حیات انسان و شکل گیری فرهنگ و هنر دوران های تاریخی در ایران باستان پرداخته شده است. سپس درباره ی مهمترین تپه های باستانی ایران و همچنین تاریخ و هنر ایرانیان در زمان ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، و نیز اقوام آریایی، دین، خط و زبان، هنر و آیین های هر یک از آن تمدن ها در ارتباط با عناصر چهارگانه، بحث شده است.

بخش دوم درباره ی دین و ارتباط آن با عناصر چهارگانه است، زیرا در مسیر سرگذشت تاریخی و شکل گیری تمدن و فرهنگ انسان ها، ترس و نگرانی نسبت به حوادث و امور نامجهول مانند طوفان و زلزله و سایر عوامل طبیعی دیگر، باعث توجه انسان به مذهب و افکار مذهبی و پیدایش ایزدان گردیده است. انسان ها در راه خدایان متعددی را پرستش کرده اند و همیشه در صدد بوده اند که وسایل خشنود و رضایت آن ها را فراهم سازند. ایرانیان نیز به پرستش نور، آتش، باران، آب، آسمان، خاک و باد پرداخته و برای هر یک ایزدانی را در نظر گرفته اند.

بیشتر اطلاعات ما از خدایان باستانی ایران، در متون مذهبی، زردشتی است، بنابراین از دین زردشتیان و از ایزدان عناصر چهارگانه، و نیز نسبت تقدس عناصر چهارگانه، در این بخش مطالبی ذکر شده است.

عبادتگاه زردشتیان، آتشکده نام دارد و از محلی است که آتش مقدس نگهداری می شود، در این بخش اشاره ای مختصر به این موضوع شده است.

بخش سوم، از مفاهیم اسطوره، نماد و عناصر چهارگانه در ایران باستان مطالبی گردآوری شده است. اسطوره نقل کننده ی سرگذشتی قدسی است و همیشه متضمن روایت یک خلقت است. اسطوره اساساً نمادین است. اسطوره و نماد، تاریخ موجودات فوق طبیعی را تشکیل می دهد. و در کل اساطیر و عناصر چهارگانه، که تشکیل دهنده ی طبیعت هستند هر کدام مقدس اند، و پدیده های مقدس طبیعت را می توان در قالب خدایان یا ایزدان اساطیری آن ها مشاهده کرد. ایزدان ایرانی که در ارتباط با عناصر چهارگانه در این بخش آورده شده، هریک جایگاه ممتاز و نماد و اساطیر مشخص و خاص دارند. نقش صلیب شکسته که از فراوان ترین و شاخص ترین نماد عناصر چهارگانه در آثار هنری ایران باستان است، در این بخش به آن اشاره گردیده است.

بخش چهارم مهم ترین و بزرگ ترین بخش این مجموعه پژوهشی است. چهار عنصر که در بخش های قبل به صورت مختصر به ساختارهای بیانی، آیینی و نمادین آن ها اشاره شد، در این

بخش به صورت جامع و کلی نمادپردازی شده است. ابتدا عنصر مقدس آب، و از نشانه‌ها و رمزها و اهمیت آن در ایران باستان و ایزدان مرتبط با آن، که مهم‌ترین آن‌ها، ایزد بانو آناهیتا است، مطالب گردآوری شده و همچنین درباره‌ی اشکال نمادین آب که در آثار هنری ایران باستان مشاهده می‌شود با اشاره به تصویر مشخص شده است.

در انتها از جشن‌ها و آیین‌هایی که در ارتباط با عنصر آب در ایران برگزار می‌شود ذکر شده است. در نمادپردازی عنصر باد، مطالبی درباره‌ی مکان اساطیری باد، ایزد باد و نقش آن در آثار هنری و جشن‌های مرتبط با این عنصر آورده شده است.

نمادپردازی عنصر خاک، که در بخش سوم از بخش چهارم آمده، خاک را آغاز و پایان آفرینش و الهه زمین معرفی کرده و به ذکر ایزدان خاک و اشکال نمادین این عنصر بر روی آثار هنری پرداخته است و در انتها اشاره‌ای به جشن و آیین ویژه مرتبط با عنصر خاک دارد.

بخش پایانی، به نمادپردازی آخرین عنصر از عناصر چهارگانه، آتش اختصاص دارد. در این بخش به چگونگی آتش، به گیتی و کشف و پیدایش آن و مفاهیم و نشانه‌های مرتبط با آتش و از آتش زردشت و جایگاه آن در خانه زردشتی و آتشکده‌های مهم در ایران باستان مطالب گردآوری شده است.

و پس از پردازش مفاهیم آتش، به بررسی و شناخت نمادها و نشانه‌های آتش در آثار هنری با اشاره به تصاویر پرداخته‌ام. در این بخش نیز از مهم‌ترین جشن‌های ایران باستان که جهت نیایش و تقدس این عنصر برپا می‌شده و هم اکنون نیز در بعضی نقاط ایران هنوز رایج است، مطالب به صورت کامل و گزیده آورده شده است.

بدیهی است اثری که اکنون آماده شده و از نقل قول و منابع موجود و سندهای مکتوب استفاده گردیده است، تا به صورت یک مجموعه، معرفی عناصر چهارگانه تبدیل شود، به این مختصر ختم نخواهد شد و احتمال دارد، هم چنان بسیاری از منابع درجه اول و مناسب از قلم افتاده باشد، اما آنچه ذکر شد عناوین مهمی است که در این جستار سعی شده به صورت کامل و جامع به آن پرداخته شود و با تأثیر و برداشت از این مجموعه، نمادهای کاربردی عناصر چهارگانه که در دنیای کهن ما جایگاه ممتازی داشته است، را می‌توان در دنیای معاصر نیز در چهارچوب آثار هنری به نظاره نشست.